

Ешметова Б.Б.,  
Шегебаева У.А.,  
Кушербаева А.Ж.

**Түркілердегі «төре бітік»  
заңдар жинағының тарихи-  
лингвистикалық сипаты**

Қазақ тілі – көне қыпшақ тілінің тікелей мұрагері болып табылатындықтан, тіл тарихын зерттеуде ортағасырлық армян жазуы бар қыпшақ ескерткіштерінің алатын орны ерекше екендігін ғалымдар зерттеу еңбектері арқылы дәлелдей түсуде. Сол себепті, бабалардан қалған жазбалардың жауһары болып есептелінетін – «Төре бітігі» секілді ескерткіштерді қарастыру қолға алынған.

«Төре бітік» жазуы өз заманындағы қыпшақтар өмірінде маңызды орын алған әлеуметтік, шаруашылық, саяси, әкімшілік, отбасы, сауда-саттық, қылмыстық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы саналады. Онда қылмыскерлерге жаза қолдануға байланысты нормалар мен қазіргі қазақ тілінде қолданыста жоқ көптеген заңға қатысты терминдер орын алған. Мысалы: төреші, жарғышы (судья), жақсылар алқасы (присяжные заседатели), төре (заң, құқықтық норма, жеке және заңды қарастыратын тұлғалардың құқығы) т.б. Ескерткіште төреліктің антқа негізделе жүргізілетіндігі, ант ішудің қалай өтетіндігі жазылған.

**Түйін сөздер:** төре, бітік, «төре бітігі», жарғы, жарғышы, төрелік, жазба ескерткіш, армян-қыпшақ, заң, құқықтық норма.

Eshmetova B.B.,  
Shegebayeva U.A.,  
Kusherbayeva A.Zh.

**Historic and linguistic code  
of turkic laws «tore bitik»**

The Kazakh language is a direct descendant of the ancient Kypchak language, and that is why, no doubt in the value of medieval Kypchak written monuments based on the Armenian letter in the studies of scholars on the history of the language. Therefore, we consider a gem of writing as «Tore bitigi» which has come to us from our ancestors.

«Tore bitigi» – is a collection of legal norms of Kypchaks of that time, which addresses important areas of life such as social, economic, political, administrative, family, commercial, criminal relationships. There are rules relating to the punishment for the crime and the legal terms that are not used in the modern Kazakh language. For example: toreshi, zhargyshy (judge), zhaksylar alkasy (jurors) tore (laws, regulations, generally regarded individuals and legal entities), etc. Also the monument describes the procedure of taking the oath in the judging.

**Key words:** judge, writing, charter, judging, law, legal norm, inscriptions, «tore bitik», arмян-kypchak.

Ешметова Б.Б.,  
Шегебаева У.А.,  
Кушербаева А.Ж.

**Историко-лингвистическая  
характеристика тюркского  
свода законов «төре бітік»**

Казахский язык является прямым наследником древнего кыпчакского языка, и именно поэтому, бесспорно значение и место средневековых кыпчакских памятников, написанных армянским письмом в исследованиях ученых по истории языка. Поэтому мы и рассматриваем такую жемчужину письменности как «Төре бітігі», дошедшую к нам от предков.

«Төре бітігі» – это сборник правовых норм кыпчаков того времени, который затрагивает важные сферы жизни и касается социальных, хозяйственных, политических, административных, семейных, торговых, уголовных отношений. Здесь встречаются нормы, связанные с наказанием за преступления и юридические термины, которые не используются в современном казахском языке. Например: төреші, жарғышы (судья), жақсылар алқасы (присяжные заседатели), төре (законная, правовая норма; право, рассматривающее физические и юридические лица) и т.д. Также в памятнике излагается процедура принятия присяги и клятвы в суде.

**Ключевые слова:** судья, писание, устав, судейство, закон, правовая норма, надписи, армян-кыпчак, «төре битик».

**ТҮРКІЛЕРДЕГІ  
«ТӨРЕ БІТІК» ЗАҢДАР  
ЖИНАҒЫНЫҢ  
ТАРИХИ-  
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ  
СИПАТЫ**

Түркі деген халықтың аты сонау 542 жылдан белгілі болса керек. Ұрпақтан-ұрпаққа мұра болған руникалық жазба ескерткіштері қазақ және өзге түркі халықтарының көне дәуірде мәдени деңгейінің өте жоғары болғандығын дәлелдейтін баға жетпес қазына. Сондай қазыналардың бірі – орта түрік жазба ескерткіштерінің ішінде XVI – XVII ғасырларда армян жазуымен хатқа түсіп, бүгінгі күнге жеткен қыпшақ тіліндегі мұралар, түріктану ғылымында «армян-қыпшақ» ескерткіштері деген жалпы атаумен белгілі. Армян-қыпшақ ескерткіштерінің зерттелу тарихын қарастыратын болсақ, мынадай негізгі қолжазбаларға назар аударамыз: 1. XVII ғасырдағы Симион Лекаси еңбегі. Ондағы қазіргі Украина жеріндегі Армян қауымдастығы және олардың (армяндардың) өз ана тілдерін білмейтіндігіне, шіркеуге барғанда қыпшақ тілінде дұға айтатындарына, іс-қағаз жүргізгенде қыпшақ тілін қолданғандықтарына тоқталған; 2. «Төре бітігі» – заң кітабы. Сот процесі жүргізілген Азаматтық Кодекс. Мхитар Гош «Төре бітігін» армян тілінде құрастырып, жазып шыққан. Ол діни заңдар және азаматтық заңдар деген екі бөлімнен тұрады. 1519 жылы армян-қыпшақтар қыпшақ тілі сол дәуірде халықаралық қатынас тілі болғандықтан «Төре бітігінің» азаматтық заңдар бөлігін қыпшақ тіліне аударды. (А.Н. Гарковец); 3. «Дана Хикар сөзі» – қай жерде, қашан, кімнің жазғандығы туралы нақты деректер жоқ, бірнеше нұсқалары да бар. Алғаш рет шетелдік ғалымдар Э. Трыянский, Ж. Денилер зерттеумен айналысса, қазақ тіліне аударып, грамматикалық ерекшеліктерін ғалым С.Ж. Құдасов жан-жақты зерттеді [1, 15-14].

Бізге жеткен деректерге қарағанда, армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінің жазылған мерзімі негізінен XVI-XVII ғасырлар арасын қамтиды. Зерттеушілердің пікірінше, Қырым жерінен Подолья, Румыния аумағына қоныс тепкен армян қауымдастықтарының ең көп шоғырланған жері Украинаның Каменец-Подольский және Львов қалалары болып есептеледі.

Армян-қыпшақтар өздерінің күнделікті тұрмыс тіршілігінде король бекіткен жарғыларды пайдаланып, іс-қағаздарын жүргізіп, бәрін заңдастырып отырған. Мұның айғағы ретінде армян-қыпшақ жазба ескерткіштерінің бірі – «Төре бітігін» атауға болады.

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері ең алғаш XIX ғ. Соңынан бастап жариялана бастады. Армян-қыпшақ ескерткіштерін зерттеуге Г. Алишан, Ж. Дени, Э. Шютц, Э. Трыярски, М. Левицкий және т.б. шетел ғалымдарымен қатар, кеңестер дәуірінен бастап Т.И. Грунин, А.Н. Гаркавец, И. Абдуллин, Я.Р. Дашкевич, С.Ж. Құдасов сияқты ғалымдар көп еңбек сіңірде.

Қыпшақтану саласына орасан зор үлес қосқан, армян-қыпшақ ескерткіштерінің үлкен маманы, қазақстандық түрколог-ғалым Александр николаевич Гаркавец әлем мұрағаттарына тараған еңбектерінің бірі – «Төре бітігін» (1519-1594) 2003 жылы орыс тіліндегі аудармасы мен ғылыми аппаратын жасаған. Ал, «Төре бітігін» қазақшаға тарихшы ғалым, ҚР ҰҒА академигі Ғ. Сапарғалиев тәржімалаған [2, 81].

Бұл еңбек қазақтың құқықтық тарихын зерттеудің қосымша көзі болып орта ғасырлардағы қыпшақ жазба ескерткіштері саналады. Осы салада көлемі жағынан аса зор армян жазуымен 1519-1689 жылдары жазылған төрелер жинағын, Іс жүргізу кодексін, кәсіптік және қоғамдық ұйымдардың жарғыларын, діни және азаматтық, өзін-өзі басқару актілерін қамтитын заңдық ескерткіштерінің маңызы ерекше құнды. Осы ескерткіштердің арасындағы маңыздысы 1519 жылы армян тілінен латын тіліне аударылып, поляк королі бекіткен, содан кейін Львов қыпшақ тілінде сөйлейтін армяндардың ана тіліне аударылған заңдар жинағы – «Төре бітігі» болып саналады.

Қыпшақ нұсқасының мәтіні алғашқы армян тілінен жинақтың нормаларын сол кездегі жағдайларға сәйкестендірілуімен және қыпшақ тілінің ғасырлар бойы қалыптасқан терминологиялық байлықтарын және оның түсініктеме қазынасын шығармашылық жаңалық тұрғыдан пайдаланумен көп жағынан ерекше. Осыған байланысты армян заңдар жинағының қыпшақ нұсқасын жариялау өзекті мәселелердің бірі.

Арменистикада армян қыпшақтары – өздерінің ана тілін жоғалтып, қыпшақ тілін меңгерген армяндар деп қарастырады. Осындай пікір түріктану ғылымында да орын алған. Оның басты себебі көлемі жағынан, жанры жағынан әртүрлі. Армян қыпшақ ескерткіші көлемі жағынан өте мол, стилі жағынан ғылыми айналымға түскен жоқ. Екі ғасыр бойы хатқа түскен жалпы орта ғасыр түркі жазба ескерткіштерінің ішінен үлкен орын алатын жазба мұралардың бірі. Проф. А.Н. Гаркавецтің басшылығымен осындай ескерткіштердің бірі 2003 жылы «*Армян төре бітігінің қыпшақ-поляк нұсқасы және армян-қыпшақ сот ісін жүргізу кодексі*» Львов, Каменец-Подольс-

кий, 1519-1594 жж. Деген атаумен жарияланды [6, 70-89].

Жазба ескерткіш кіріспе, зайырлы заңдар жинағы және көбінесе іс жүргізу сипатты қосымша баптар секілді үш бөлімнен тұрады. «Төре бітік» ескерткіші тілінің фонетикалық, грамматикалық және лексикалық жүйесі ғылыми негізде жүйеленіп зерттелген жоқ. Сондықтан аталған салалар бойынша зерттеу жұмыстары қажет. Оның сыртында армян-қыпшақ тілінің ортағасырлық қыпшақ ескерткіштерімен өзара сабақтастығы көне түркі әдеби тілімен дәстүр сабақтастығы және қазіргі қыпшақ тобындағы тілдердің қайсысына қандай деңгейде жақын, алыстығы жалпытүркілік лексикалық қордың армян-қыпшақ тілінде көрініс табуы және бұл тілдің консервациялануының нәтижесінде іштей дамуының сипаты, өзге жүйедегі тілдердің (армян, славян, латын) сөздік қор мен сөйлем жүйесіне әсері. Армян-қыпшақ жазуын өзара салыстыру арқылы диалектілік негіздерін анықтау осының барлығы зерттеу жұмысын қажет етеді.

«*Төре бітік*» жазуы өз заманындағы қыпшақтар өмірінде маңызды орын алған әлеуметтік, шаруашылық, саяси, әкімшілік, отбасы, сауда-саттық, қылмыстық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы саналады. Онда қылмыскерлерге жаза қолдануға байланысты нормалар мен қазіргі қазақ тілінде қолданыста жоқ көптеген заңға қатысты терминдер орын алған. Мысалы: төреші, жарғышы (судья), жақсылар алқасы (присяжные заседатели), төре (заң, құқықтық норма, жеке және заңды қарастыратын тұлғалардың құқығы) т.б. Ескерткіште төреліктің антқа негізделіп жүргізілетіндігі, ант ішудің қалай өтетіндігі жазылған. Отбасы мен оның мүшелерінің қарым-қатынасына байланысты, мұрагерлікке қатысты нормалардың 78-бабында: «Егер ұл-қыз ата-анасын тыңдағысы келмесе, олардың дұрыс тәрбиесіне жеңілтектікпен қараса, ондай балаларды қарғыс атқан деу керек. Ол үшін Тәңірінің бұйрығы былай: ондай ата-ана сондай ұл-қызын қуып жібере алады» деп жазылған. Ескерткіште мағынасы түсініксіз баптар да кездеседі [4, 35].

Қазақ халқы, ұлы жүз, орта жүз, кіші жүз, төре, қожа, төлеңгіт, қалеген, сұнақ қатарлы ру, тайпалардан құрам тапқан ұлт. Тарихи деректерге негізделгенде, қазақ үш жүзге бөлінгенде төре, қожа, төлеңгіт, қалеген, сұғанақ рулары үш жүзге кіргізілмеген. Себебі, үш жүз, қазіргі әкімшілік құрылымымен салытырғанда өлкемен деңгейлес құрылым болған. Қазақ үш жүзге бөлінгенде, осы үш жүзді, яғни, үш өлкені басқару үшін бір

орталық әкімшілік құрылыммен салыстырғанда орталық үкімет құрылған. Бұл құрылым: төре, қожа, төлеңгіт, калеген, сұнақ қатарлы рулардан құрам тапқан. Бұл құрылым ішінде төрелер әкімшілік басқару міндетін атқарған. Яғни хан сұлтан, би, манап төрелер әулетінен сайланған. Ал, қожалар дін тарату үгіт қызметін үстіне ілсе, төлеңгіттер орданың қожалық қызметін үстіне алған. Басқа үш жүзге кірмеген рулар да орда іші сыртында өздеріне тиісті міндеттерін атқарып отырған. Мұның ішіндегі төре руы қазақ халқы тарихындағы орны ерекше бөлек билік басындағы ру болған. Біздің қазақта бүгінге дейін «төбесіз жер бөлмейді, төресіз ел бөлмейді» деген мақал айтылып келуде. Бұл шағын зерттеу мақаласында талай жылдар бойы жинап терген, қымбатты материалдарға негізделе отырып, қазақтың төре руының түп-төркіні туралы алғашқы ізденіс барысындағы қолға келген тарихи деректерді баяндап өтпекшімін.

«Төре» деген атау қазақ ұлтына қатысты тарихи материалдарда өте ертеде-ақ кезігеді. Шамамен, I ғ. Жазылған киелі кітаптың 13-тарауында айтылатын және зороастризмнің киелі кітабында жазылған «тораларды» ғалымдар түріктің арғы ата-бабасы деп қарайды. Өйткені, сол тұста иранның шығысындағы тайпаларды «төре» деп атаған. Олар түркі ұлттарына тәуелді деп анықтама берілген. Бір бөлім ғалымдар осы «торалар» қазіргі төрелердің арғы тегі деп қарайды. Яғни, қазіргі төрелер сол «торалар» ұрпағы деп санайды. Орхон-енисей ескерткіштері деп аталатын VI ғасырдың аяғы мен VII ғасырдың басында көне түрік жазумен жазылған, ескерткіштерінде «тора» деген атау көп кезігеді. Мәселен, күлтегін құлпытасының бетіне: «Ей түрік, оғыз бектер халқы сеніңіздерші төбеміз-дегі көк аспан құлап түспейінше, басар жеріміз жарылмайынша, Ей, түрік халқы еліңді кім құлатып, төрелеріңді кім бұза алушы еді? Деп ойылған. Ал, осы «төре» деген атауды түрік маманы – Талан Текин «заң» немесе «ауызекі заң» деп аударған. Бұл кей мамандардың «төре» деген заң атқарушылар деген тұжырыммен қабысады. «Төре» деген сөз, яғни, бұл атау XI ғасырда жазылған ұлы ғалым Махмұд Қашқаридың әйгілі еңбегі «Диуан лұғат ат түрік» атты кітабында да кездеседі. Қазақ халқының ұлы ақыны, ойшыл, философ, асқан гуманист перзенті, рухани кеңгер, біліммен бостандық үшін күрескен данышпан Абай Құнанбайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген шығармасында қазақтың арғы атасы татар, осы күнгі қазақтың төре нәсілдері өздерін біз татармыз деп

айтысады деп жазған. Ғалым, Мұхтар Мағауин қазақ халқының ұлттық ұраны – «алаш», мемлекеттің таңбасы «төре таңба», яғни, «бас таңба» аталатын көне түркі заманынан таратылған, Алтын Орда тұсында қалыптасқандығының бірі – «Төре бітік» деп жазады. Біздің қазақта төре-қожа түбі бір деген ұғым бар. Бірақ, бір бөлім зерттеушілермен мамандар қазақтың төре руын моңғолдың құпия шежіресінде жазылған «Торхах» деген ханды жақыннан қорғайтын қорғаушы шеріктер қонысымен, кей материалдарда, «торғод» деп жазылып жүрген мәтінмен байланыстырады. Бұл жаңсақ ұғым болса керек [2, 38].

«Төре бітіктің» жазылу тарихына және армян жазулы қыпшақ ескерткіші деп аталуын А.Н. Гаркавец былай түсіндіреді: Бұл заңды армяндар Польша королі Сигизмундқа бекітіру үшін латын тілінде жазып тапсырады. Бірақ, ол кезде латын тілін халық түсіне бермегендіктен, заңды 1523 жылы поляк және қыпшақ тілдеріне аударып табыс еткен. Дешті Қыпшақ мемлекеті өзге елдерге үстемдік ете отырып, қыпшақ тілін ұлысаралық мемлекеттік тіл етіп бекіткен. Әрі көп ғасырлар бойы саудамен қатар халықтардың өзара мәдени алмасуына зор ықпал еткен Ұлы Жібек жолының қатынасаралық тілі болды [5, 17].

Армян және поляк тіліне алма кезек аударылып, сол елдердің жазба жәдігеріне айналған бұл еңбек не себепті «Төре бітігі» деп аталған? Көне түркі тілінде бұл сөздердің ұғымы да, мағынасы да құқықтық норманы қамтыған. Ғ. Сапарғалиев «Төре бітігінің»: «Тағы да жарғы деген не, кімдерге жарғышылық жүктеледі және кімдерге жарғышылық етуді тапсыруға болады» деген бесінші ережесінде: «Жарғы – барша істерді тергеу, жарғышы сауатты, дана, ақылды болу керек, барша адамдардың мінезін біліп, жарғыны әділ шығару керек, Тәңірге лайықты білімділік қажет. Себебі жарғышылық ету – Тәңірінің ісі» – деп, жарғышыны Құдайдың құдіретімен тең қарастырады. Ал, алтыншы ережеде: «Жарғышы пара алмау керек, Тәңірі айтты бет ажарына қарамаңыз, әділ жарғылық етіңіз, Жарғышы төрелікті жалғыз атқармасын, көпшілікпен атқарсын, егер мүмкін болмаса, екі немесе үш куә керек болғандай, төрелік дұрыс болу үшін жарғышыларға да сенімді адамдардың куәлігі қажет» делінген. Мұндағы жарғы, жарғышы, төрелік сөздері көне түркі заманнан бері қалыптасқан сот әділдігін жүргізуде қолданылып келген [6, 20].

«Төре бітік» жәдігеріндегі «төре», «бітік» және «жарғы» деген терминдердің қазіргі қазақ тіліндегі қолданысы мен этимологиялық назар

аудару жазба ескерткіштің канондық мұра екенін дәлелдейтіні анық. «Төре» деген атау қазіргі кезде қазақ қоғамындағы әлеуметтік топ деп аталып жүр. Шыңғыс ханның ұрпақтары төре саналған. Олар қазақ руларына қосылмайтын өз алдына дербес қауым болып саналған. Төрелер өздерін ақсүйек қатарына жатқызған. Хандар тек Төрелер арасынан сайланды. Төрелер әкімшілік және сот билігін жүзеге асырады. Сонымен қатар олардың соғыс кезінде жасақ құрып, оған қолбасшылық ету құқы болды [1, VIII, 475].

Негізінен, бұл сөздің шығу тегін қарастыру барысында көптеген қызықты деректерді анықтаймыз. Яғни, бұл сөздің таралуы мен қолданылуы, әрбір халықтағы мағынасы, қазіргі таңдағы қолданысы, барлығы өзінше бір зерттеуді қажет ететіні анық. Мысалы, төре сөзінің этимологиясын Севортян және Көне түрік сөздіктерінде бірнеше заң терминдерінің атауы ретінде қолданылатындығы көрсетілген. Клаусон «төре» сөзін traditional, «customary, unwritten law» (қалыпты, жазылмаған құқық) ретінде түсіндіріп түркілердің пұтқа табынушылық кезеңіне тән саяси термин деп анықтаған. Сонымен қатар, бұл терминнің түп негізі моңғол тілінен екендігін көрсетеді. Төре сөзі – моңғол тілінде төр (tögü) үкімет, құрылым, ереже (заң), тәртіп, билік, династия деген мағыналарды береді [2, III, 245].

Доерфен моңғол тілінің дереккөзін фонетикалық тұрғыдан да қарастыра отырып, төре сөз, Көне түркі тілінде, ұйғыршада және Құтты білікте моңғол тіліндегі мағыналар аясында қолданылғанын көрсетеді. Төга немесе оған фонетикалық формасы ұқсас келетін töre, düre, tura, türe сөздері Кодекс Куманикус пен Мәмлүк жазбаларында қолданылған. Көктүрік тілінде «әдет, ғұрып, салтанат» мағынасында қолданылған tögü сөзі жазбаларда 11 жердің 6 жерінде il мен бірге қолданылып басқа 5 жерде тағы il сөзімен байланысқан. Бұл Түркі елінің байлығын, төренің байлығына байланысты болғандығын көрсету болса, екіншіден tögü халықтың құқығы мен бостандығын ретке келтіру үшін Көне Түркінің әлеуметтік және құқықтық өмірін реттейтін маңызды ережелер мен нормалардың жиынтығы деген анықтама берілген.

Хакас тілінде төре термині төре – 1. Дала заңы; кәдулігі заң, хакас халқының тәртіптік қағидалары; 2. Тәртіп, тәртіп ережелері; 3. Билік; 4. Тәж (билік белгісі); хан-төре патша тәжі; 5. (шор) округ басшысы [9, 154].

Жалпы, қазақ тарихында басым көп санды *төрелер* сайлау арқылы хан, сұлтан, би болған. Қазақ тарихында жалғыз Шыңғыс ханның ұр-

пағы ғана төре болған емес, қайта халық кімді сайласа, сол рудың әулеті төре болып ел билеп келген. Халықаралық нәсіл ілімі бойынша зерттеушілердің тексеріп-зерттеуіне қарағанда, қазіргі қазақ халқы ішіндегі көп санды төре руымыз деп жүрген кісілердің көп сандысының келбеті еуропа насылы яғни ақ нәсілге тән ерекшелікке ие екен. Бұл ерекшелік олардың өзінде немесе әке-шеше, яғни немере-шөберелерінде көрініп отырған. Атап айтқанда, төрелердің басым көпшілігі ақсары, қой көз, қыр мұрын, қос қабақты келеді екен. Сондықтан, төрелер тарихи ғылым жағынан да, яғни, нәсілдік ғылым жағынан да зерттеп талдау жасағанда болсын, қазақ деген қара шаңырақтың таза қанды иесі әрі құрушылары екендігі анықталады.

Хандардың батырлармен қарым-қатынасқа түскен диалогынан үзінді келтірсек: «жігіті бар ел – жаудан қорықпайды, шешені бар ел – даудан қорықпайды, төресі бар ел – ханнан қорықпайды» деп аса зор бағамен қарсы алған екен. Бұл бір дәуірдегі қазақ ханның бір руға берген бағасы емес, бүкіл қазақ халқының өз руына берген аса биік бағасы болмақ.

Жалпы, осы «төре» сөзінің шығу тарихын, этимологиясын қарастырғанда, көптеген қызықты мәліметтерді айқындаймыз.

Түрік < Tügük // Tögük. Этносаяси атау (этнополитоним). Сөздің семантикасы: «төре+/лі/к». VI-XI ғасырлардағы Еуразияның ең ірі құдыретті империяның (этносаяси іргелі бірлестіктің) ресми атауы. «Түрік қағандығы» дегеніміз – ғылыми шартты атау. Түрік бітік тілінде «Түрік Елі» деп белгіленді. «Түрік» сөзі көне түрік бітіктас-тары мен ескерткіштерінде «түрүк, төрүк» деп жазылған. Бұл сөздің мағынасы сол дәуірлердегі қолданыстық мәні «төре заңы бар ел, төрелік, билікті ел» деген рәміздік-жосындық негізінде қалыптасқан атау болса керек. Қайткен күнде де этносаяси бірлестіктерді құрастырушы ең негізгі тайпа, одақтар бір мәмілеге келіп осы атауды ортақ етіп ұйғарғаны дұрыс. Зерттеушілер түрік сөзінің шығу тегін «берік, мықты, күшті», «семіз», «туу», «төркін», «түркүн, түркү+т», «дулыға», «төр, төр жақ», «бастапқы» т.б. мағыналы сөздерден туындаған деп жорамалдайды. Сөйтіп, Түрік Елі деген этносаяси атауы тоғыз оғұз, сегіз оғыз, үш оғыз, түргеш, қырқыз, құрықан, отұз татар, қытан, татабы қатарлы көшпелі этностарды біріктірген империяның атын білдірді. Демек, түрүк//төрүк дегеніміз түрү+к, төрү+к құрамды «төрелік билікті төрү (төре) заңы бар ел» деген сөз. Бұл жайында әйгілі шығыстанушы В.В. Бартольдтың: «Возможно предположить связь меж-

ду словом түрк и часто встречающимся в надписях словом төрү – «закон», «обычай», но также «объединенная законом народная масса» жорамалы шындыққа жақын болса керек.

Түркі қағанатындағы негізгі нормалардың өзі VIII ғасырларда жинақталған құқық жүйесі «Төреге» біріктіріліп, біртұтас заң ретінде қарастырылды. Түркі елінің қалыптасуымен қатар, заң шығармашылығы мемлекет ішінде «Төренің» заң ретінде таралуына ықпал жасады. «Төре» заңы елді басқару, билік жүргізу құқығын атқарды. Оның негізгі мақсаты – мемлекеттің ішіндегі тұтастықты сақтау, ру арасындағы қайшылықтарды, қарым-қатынасты реттеуді көздеді. Түркі қоғамындағы әдет-ғұрып құқықтары және «Төре» кейінгі осы қоғамның мұрагерлерінің құқықтық қатынастарында жалғасын тапты.

Бітік (көне түркі тілінде бітіг – жазу) – орта ғасырлар кезеңінде түркі тектес халықтарды билеген хандардың өзге мемлекет басшыларына жолдаған хаттары; мемлекеттік ресми актілердің бір түрі. Нұсқаулық-жосындық әдетте түзелетін хан жарлықтарынан ерекшелігі – бітіктер екі ел, көрші мемлекеттер арасында әртүрлі байланыстар орнату, сауда-саттық ісін, жер дауын, елші жіберу мәселелерін, т.б. дипломатиялық жолмен шешу мәселелерін баяндайды. Еуропаның ғалымдары хан жарлықтарын да, бітіктерді де, «гамота» деп жинақтай атайды. И. Хлавин, С. Вахидов, Х. Файзаханов, Ш. Мұхаммедьяров ғалымдар бітіктердің мазмұндық сипатына, стильдік, лексикалық және орфографикалық ерекшеліктеріне айрықша мән бере отырып, «хан жарлығын», «сүргелі жарлығы», «бітіктер» деп жанрлық түрге бөледі. Құжат мәтінін қағаз бетіне түсіру үшін каллиграфиялық жазудың негізінен Дешті Қыпшақ заманында кеңінен таралған сүліс, диуани нақыштарын падаланған. Өйткені, бұл жазу өркениеттік ел дәулетінің, салтанаттылықтың негізі ретінде бағаланған әрі тәжірибелі шебер, таңдаулы бітікшінің қолынан келетін өнер саналған. Құжаттың сауатты жазылуына тікелей жауап беретін болғандықтан, мәтіннің соңында хат жолдаушы әміршіден кейін бітікшінің аты-жөні көрсетіледі. Сарайдағы бек, мырзалар дайын хаттың мазмұнын тексеріп шыққаннан кейін ғана таңбаларын басқан. Одан соң уәзір оқып, дұрыстығына көз жеткізіп барып, кейін ханның құзырына ұсынған. Ол мөрін, яки, әртүрлі сөздер бедерленген алтын тамғасын басып, бекіткеннен кейін ғана ресми заңды құжат ретінде тіркелген. Сонымен қатар, құжат мәтінін бастау, азат жолдан жалғастыру, ашық жиек қалдыра жазу, хат жолданатын адамдардың лауазым-дәрежесіне

қарай әртүрлі пішімдегі, мәтіндегі мөрлерді басу реті де қатаң сақталған. А.С. Демин түркі тектес халықтардың билеуші хандар мен әміршілердің осы үрдісі кейін орыстардың мемлекеттік құжаттарды жазу ісіне үлгі-өнеге болды деп тұжырымдады [12, II, 519-520].

Бітігі сөзі Түркі тілдерінің этимологиялық сөздіктері бойынша төмендегідей мағыналарға ие болады:

1. Хат (письмо) – бұл мағына азірбайжан, татар, башқұрт, чуваш тілдерінен басқа барлық түркі тілдерінің дереккөздерінде кездеседі [ДТС]. Құтты білікте де бітігі сөзі хат мағынасында қолданылған [ҚБ, 351]. Ал бітіг+ші сөзі хатшы мағынасын білдірген. *İlig yarlıkamış bitig birle söz. Okıdım bitigin yaruk boldı köz.* (Билеуші жарлық шығарыпты. Жарлықты оқып көзім жарқырады.) Бұл мысалдан бітікшінің жазғаны әрдайым хат болмағаны байқалады [ҚБ, 3732]. Мұндағы *yarlıkamış* сөзімен бірге қолданылған *bitig* сөзі жарлық мағынасын беріп тұр;

2. Кітап (книга) – мағынасы сары ұйғыр, қарайым, алтай диалектілері мен түрік диалектілерінде ұшырасады [ДТС; Zen.];

3. Құжат (документ) – түрік диал., сары ұйғыр, алтай диал. Кездеседі. Грамота – алта және алтай диал.; өсиет (завещание);

4. Керекті ақпарат жазылғандай (что-л. Написанное) – Zen., жазба (надпись) – ұйғыр, лобнор говорларында [ДТС; Zen.] жазу, тіркеу (запись) – татар диал.; әдебиет, қолжазба – хакас, тува;

5. Бойтұмар (амулет) – түрік диал., татар диал., башқұрт, чуваш;

6. Қаріп (буквы) – хакас тілдиалектісінде (кызыльский); және басқа да бірнеше мағына береді [12, 159].

«Төре бітігінің» бір-екі бабын мысалға келтірелік. Заңның 43-49 бабында жеміс ағашын кескен адамға мынадай жаза тағайындаған, сол ағашты кескен адам тура сондай жеміс ағашын егіп, ол жеміс бергенше ағаштың иесіне шығынын өтеп тұрады. Табиғатты қорғау мәселесі ерте заманда-ақ осылайша заңмен бекітілген. Ол заманда жылқы малына ерекше мән бергендіктен, заңда жылқыны сатқанда 3 куәгер болсын және де атты сатып алғаннан кейін бір жұма аралығында оның сырқат екені белгілі болса, ат сатқан адамға кері қайтарылады делінген. «Қазақстанда «Жер туралы» заңды қабылдаған кезде «Төре бітігінің» кейбір баптары басшылыққа алынды. «Төре бітігі» бүгінгі күні қазақ тілінің сөздік қорында жоқ құқықтық терминдерді сақтағандығымен құнды. Жоғалған құқықтық терминдерді «Төре бітігі» арқылы қалпына кел-

тіруге болар еді», – дейді Александр Гарковец [10, 25].

Қазіргі кезде, «Төре бітігі» ескерткішінің тілдік ерекшеліктері, фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, семантикалық құбылысын қарастыру мәселелері қолға алынды, яғни, зерттеліне бастады. Соның ішінде, ескерткіш тіліндегі сөздердің этимологиясы мен қазіргі таңдағы қолданысына аса зор мән беруде.

Қазақ тілі – көне қыпшақ тілінің тікелей мұрагері болып табылатындықтан, тіл тарихын

зерттеуде ортағасырлық армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінің алатын орны ерекше екендігін ғалымдар зерттеу еңбектері арқылы дәлелдей түсуде. Сол себепті, бабалардан қалған жазбалардың жауһары болып есептелінетін – «Төре бітігі» секілді ескерткіштерді қарастыру арқылы қазақ халқының, жалпы түркі халқының негізі мен қазына байлығымыз болып табылатын – көне жазба мұраларымыздың сырын аша түсетініміз, түркі халқының данышпандығын әлемге паш ете алтынымыз анық.

### Әдебиеттер

- 1 Гаркавец А.Н. Кыпчакские языки: куманский и армяно кыпчакский. – Алма-Ата: Наука, 1987.
- 2 Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие: Каталог и тексты памятников армянским письмом. Т. I. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002.
- 3 Құдасов С. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» тілі. – Алматы: Ғылым, 1990. Дана Хикардың ұлына айтқан өсиеттері. – Шымкент: «Жібек жолы», 2000.
- 4 Schutz E. An Armeno-Kipchak Text from Lvov // Acta Orientalia Hungarica. – №15 (1-3), – Hungary, 1962. – P. 291-309.
- 5 Төре бітігі. Армяно-кыпчакский Судебник 1519-1594 гг. / Составители: А. Гаркавец, Г. Сапарғалиев, М. Капраль, М. Цимбал. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003.
- 6 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 7 Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 182 б.
- 8 Нұрмаханова Ө. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1971. – 292 б.
- 9 Тomanov M. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 192 б.
- 10 Қазақстан Ұлттық энциклопедия «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы. – Алматы, I, II, VIII. Т. 2006
- 11 Большой академический монгольско-русский. – М.: Academia, т. I, II, III. 2001.
- 12 Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1989.
- 13 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1987.

### References

- 1 Garkaves A.N. Kypchakskie jazyki: kumanskii I armyiano kypchakskii. – Alma-Ata: Nauka, 1987.
- 2 Garkaves A.N. Kypchakское pismennoe nasledie: Katalog I teksty pamyiatnikov armyianskim pismom. T.I. – Almaty: Desht-i-Kypchak, 2002
- 3 Kudasov S. Armyian zhazuly kypshak eskertkishi «Dana Hikar sozinin» tili – Almaty: «Gylym», 1990. Dana Hikardyn ulyna aitkan osietteri. – Shymkent: «Zhibek zholy», 2000.
- 4 Schutz E. An Armeno-Kipchak Text from Lvov // Acta Orientalia Hungarica. – №15 (1-3), – Hungary, 1962. – P. 291-309.
- 5 Tore bitik. Armeno-Kipchakskii Sudebnik 1519-1594 gg. /Sostaviteli: AGarkaves, G. Sapargaliev, M Kapal, M.Simbal – Almaty: Desht-i-kipchak, Baur, 2003
- 6 Baitursynov A. Til tagylymy. – Almaty: Ana tili, 1992. – 448 b.
- 7 Aidarov G. Kone turki zhazba eskertkishterinin tili. – Almaty: Mektep, 1986 -182 b.
- 8 Nurmahanova O. Turki tilderinin salystyrmaly grammatikasy. – Almaty: Mektep, 1971. -292 b.
- 9 Tomanov M. Turki tilderinin salystyrmaly grammatikasy. – Almaty: Kazak universiteti, 1992. – 192 b.
- 10 Kazakhstan Ul'tyq ensiklopediya «Kazak ensiklopediyasy» Bas redaksiyasy, – Almaty, I,II, VIII. T. 2006
- 11 Bolshoi akademicheskii mongolsho-russkii. – M.: Academia, T. I, II, III. 2001
- 12 Etimologicheskii Slovar Turkskih jzykov. – M.: Nauka, 1989
- 13 Severtyan E.V. Etimologicheskii slovar turkskih jzykov. – M.: Nauka, 1987.